

З кінця 60-х років в Європі та США в межах багатьох гуманітарних наук (соціологія, соціальна психологія, соціальна антропологія, лінгвістика та ін.) почала бурхливо розвиватись нова ділянка досліджень, яку зазвичай називають «жіночими студіями» (англ. – woman's studies, фр. – études féministes, пол. – feminologia). Її головні теоретичні та методологічні засади висвітлені у численних публікаціях [1]. Ознакою визнання академічним середовищем наукової «валідності» жіночих студій стала поява колективних праць та спеціальних тематичних випусків фахових періодичних видань, присвячених висвітленню відповідного спектру проблем, а також започаткування спецкурсів у деяких вищих навчальних закладах Європи та США (зокрема, 1971-1975 – у США та англомовній частині Канади, 1975-1978 – в Англії, 1977-1979 – у Франції та Квебеку, 1980-1983 – у Нідерландах, Швеції, Німеччині) [2]. Відмінності у процесах становлення та рівні тематично-проблематичної структурованості жіночих студій в окремих країнах дослідники пов'язують насамперед зі ступенем зростаючого суспільного впливу у них жіночих рухів, а також зі ступенем розвитку окремих академічних дисциплін (психології, етнології, соціальної антропології, соціології тощо).

Первісно ґрунтуючись на епістемологічній критиці андроцентризму наукової думки (який мав місце у працях описового та теоретичного характеру, на мовленнєвому рівні тощо), «жіночі студії» згодом спрямували свої зусилля на проведення спеціальних досліджень різних форм вияву «жіночого компонента», його місця, ролі, значення у всіх сферах життєдіяльності: у соціальних структурах та процесах, у світогляді, господарсько-виробничій сфері, мистецтві, літературі і т.д. У межах етнології (культурної антропології) жіночі студії розвивались на ґрунті дослідження способів культурного конструювання жіночності, аналізу структури сім'ї та статевого розподілу праці [3].

Сьогодні жіночі студії посіли гідне місце у системі наукових знань. Спеціалізовані періодичні видання («Feminist studies», «Woman's Studies International Forum», «Nouvelles Questions Féministes» та ін.) отримали міжнародне визнання завдяки публікуванню серйозних наукових розвідок з різних питань «жіночої» тематики. Свідченням поважного ставлення до всебічного вивчення проблеми «жінка в історії культури» є видання у 1991 р. фундаментального п'ятитомного монографічного дослідження «Історія жінок на Заході», загальним обсягом близько 3 000 с. [4]

Жіночі студії в Україні перебувають в ембріональному стані. Хоча ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. засадничі ідеї українського фемінізму, започаткованого Оленою Пчілкою, Н. Кобринською, Лесею Українкою, О. Кобилянською, Л. Яновською, знайшли свій розвиток у діяльності жіночого «Клубу Русинок» та «Кружка українських дівчат» і далі – у створеній 1906 р. всеукраїнській організації «Жіноча громада». Публікації у тогочасному жіночому альманасі «Перший вінок» та жіночому часописі «Лета» засвідчили високий рівень розвитку жіночої свідомості, прихильність освіченої частини українського жіноцтва до тогочасних передових ідей емансипації, продемонстрували значні інтелектуальні та ідейно-теоретичні потенції українського фемінізму початку століття. Штучно перервана на тривалий час традиція жіночих студій в Україні, спотворені комуністичною ідеологією та дискредитовані соціалістичною практикою засадничі ідеї фемінізму – головні чинники занепаду цього напрямку досліджень в Україні. Звична недооцінка значення розробки жіночої тематики в межах академічної науки, зведення досліджень до рівня окремих аматорських публіцистичних розвідок ще більше ускладнюють ситуацію, перетворюючи українців на аутсайдерів світового наукового процесу у цій надзвичайно важливій ділянці.

Упродовж останніх років наукова громадськість дедалі більше починає цікавитись «жіночими студіями». Розробка навчальних курсів з гендерної проблематики [5] та початок їх викладання у кількох університетах (Києво-Могилянській Академії, Національному Університеті ім. Шевченка та ін.) – важливі, недвозначні та рішучі кроки на шляху до визнання академічним середовищем «жіночих студій» як самостійної галузі гуманітарних досліджень та вагової ланки повноцінної гуманітарної освіти. Невід'ємною складовою цього процесу є поява поважних наукових видань, з-посеред яких на особливу увагу заслуговує книга «Жінка в історії та сьогодні», що започатковує серію «Жіночі студії в Україні». Це колективна праця, яку без перебільшення можна назвати першою спробою створення цілісної та повної історії українського жіноцтва.

* * *

Теоретична частина книги розпочинається розділом «Матріархатні уявлення в українській культурі», який, по суті, складається лише з одного параграфу – «Жіноче начало в українській ментальності» (автор – кандидат філософських наук О. Луценко). Ключова, з огляду на розташування в книзі та промовистий заголовок, стаття викликає суттєві застереження чи не кожним своїм абзацом. Не вступаючи у розгорнуту полеміку з автором, мусимо все ж зазначити, що пропонований текст створює

враження безсистемного згромадження цитат, тез та думок різних авторів, що не об'єднані ані єдиною стрижневою ідеєю, ані логікою їх викладу, ані міркуваннями критичного аналізу. Прикметним є також настирне акцентування на якійсь «винятковості» українок («українка як самостійний і незалежний жіночий тип» – с. 15) та «особливого» ставлення до жінок в Україні у порівнянні з долею представниць інших культур (найчастіше – російської). Подібні орієнтації неприпустимі для сучасного дослідника з кількох причин. По-перше, засадничий при аналізі будь-якої ланки етнічної культури принцип культурного релятивізму несумісний із кроскультурними зіставленнями, що мають на меті оцінку переваг чи вад однієї культури щодо іншої^[6]. По-друге, подібні переконання не тільки не співзвучні, а й навіть суперечать основним принципам гендерного аналізу культури (неухильне дотримання якого було задеклароване у вступній статті). Відомо ж, що саме згаданими тезами послуговуються ті, хто твердить про нерелевантність ідей фемінізму та тендерної рівності на українському ґрунті.

До того ж, очікуваний відхід від біологізму в дослідженні жіночих соціальних ролей залишається лише гаслом, бо насправді бачимо лише численні звертання до нестримно експлуатованої ідеї та символіки материнства (яке зведено до рангу «базового архетипа» української ментальності). Така орієнтованість автора разом із тезами на кшталт «жінки мали доволі велику свободу самовиявлення вдома» (с. 14) є лише черговим розгортанням неоромантичного ретроспективного міфа про «Українську Жінку» та кроком (віримо, що несвідомим) у бік підтримки найконсервативніших рис етнокультурного стереотипу фемініності. Пригадаймо, що саме на критиці досліджень такого ґатунку отримав свій розвиток західний неофемінізм.

Назагал, цілком очевидно, що авторка незнайома з новітніми теоретико-методологічними розробками у царині досліджень реліктів архаїчного міфопоетичного мислення у системі традиційної народної культури через аналіз ритуалу, фольклору, побутової соціонормативної культури та звичаєвого права (або просто їх ігнорує). Тож, розраховуючи отримати екстрагований та цілісний виклад аналітичного бачення властивого українській ментальності «жіночого начала», маємо лише доволі непереконливі, сумбурні та тривіальні публіцистично-науково-популярні розмірковування «на тему».

До честі авторів книги, згаданий розділ різко контрастує з усім подальшим вмістом цього видання.

Розділи III-VIII покликані заповнити відповідні обширні лакуни в соціальній історії України, висвітливши роль жінок у громадсько-політичному житті, а також їх суспільно-правовий статус (зокрема, у межах сім'ї) у різні історичні епохи. Окремі параграфи (а саме ті, що стосуються генези і поширення ідей фемінізму та розвитку жіночого руху в Україні) вирізняються ґрунтовністю, високою інформативністю та глибоким аналізом означеного кола питань на основі значної кількості нових джерел та спеціальної літератури.

Такої ж високої оцінки заслуговує й розділ «Роль жінок у суспільному житті України козацької доби». Послідовність та цільність викладу, увага до деталей, відсутність емоційних нашарувань та упередженості, покликання на поважну джерельну базу та наукові дослідження попередників у поєднанні з чудовим стилем дають читачеві змогу скласти цілісне уявлення про соціально-правовий статус українського жіноцтва у XVI-XVII ст. Чи не єдиною вадою розділу є той факт, що усі докладно проаналізовані юридично-правові норми стосовно жінок були цілковито чинними лише на рівні вищих суспільних верств, тоді як у межах селянської громади практикувалося (до речі, майже до кінця XIX ст.) звичаєве право, яке часто-густо у питаннях щодо жінок суттєво відрізнялося від офіційного законодавства^[7]. Тому-то висновок автора про те, що жінки цієї доби «мали значну свободу самовираження та правову дієздатність без обмежень [...] займали привілейоване місце в родині і не потерпали ні від чоловічої сваволі, ні від «тюремного затвору»» видається надто оптимістичним, позаяк дещо ідеалізує тогочасне повсякденне життя української селянки, екстраполюючи прикмети тендерних стосунків вищих суспільних верств на усю тогочасну українську людність.

На те саме хибують і два інші Історико-культурні нариси – «Жінка Київської Русі» та «Жінки Наддніпрянської України XIX – на початку XX ст.» Так, зокрема, у першому з них, аналізуючи «Суспільний статус жінки Київської Русі», автор вдається насамперед до прикладів княжих родин, про які маємо бодай якісь письмові свідчення у літописах. Відтак логічним завершенням розділу є галерея історичних портретів визначних русинок – представниць правлячих династій, що в той чи інший спосіб залишили свій слід в історії. Поміж тим віднаходимо також параграф «Жінка в давньоруській сім'ї», де докладно проаналізовано юридично-правові акти та церковно-релігійні регламентації щодо укладення шлюбу та розлучення, майнових прав членів подружжя, сімейних відносин тощо. Значна увага до церковних приписів та обмежень у царині подружніх стосунків, безперечно, дає уявлення про зростаючі претензії Церкви на монополію морально-етичного цензора, проте мусимо пам'ятати, що у княжу добу реальний вплив духовенства на повсякденне життя був ще досить слабким (у порівнянні, скажімо, з рештками язичницьких уявлень, які ще упродовж століть були досить дієвими у сімейно-побутовій сфері).

Докладний розгляд тогочасного законодавства щодо сім'ї подається і в наступному розділі. Проте навіть найприскіпливіший аналіз юридично-правових норм не може відтворити всі деталі історичних

реалій, і особливо тих, що стосуються обставин повсякденного життя української родини та статусу в ній жінки. Бо ж відомо, що законодавча база далеко не завжди відтворює чи формує зміст етнокультурних стереотипів фемінінності/маскулінності та системи гендерних ролей, які визначають моделі та взірці статевої поведінки у стандартних ситуаціях. Для більш-менш повного й адекватного відтворення системи гендерних відносин у межах тогочасної української селянської спільноти необхідно залучати ще й етнографічні, демографічні, фольклорні матеріали про даний період (на нестачу яких гріх скаржитися). Прагнучи ж з'ясувати ступінь демократичності української сім'ї та повноправності в ній жінки, не варто забувати, що це визначається не стільки обсягом її повноважень у призначеній для неї господарсько-виробничій сфері, скільки вагою, значимістю жіночої думки чи голосу у прийнятті важливих і остаточних рішень на рівні усієї сім'ї; присутнє значення слід також надавати вивченню форм та способів чоловічого контролю над працею, сексуальністю та свідомістю жінки [8].

Безвідносно до змісту пропонованої книги варто зауважити, що властива багатьом сучасним народознавчим, історичним та культурологічним публікаціям ідеалізація нашої минувшини (ретроспективний неоромантизм) штовхає вітчизняних дослідників на шлях фальсифікації історичних реалій, призводами таким чином до підміни серйозних студій недостовірними припущеннями та домислами. Ця негативна тенденція зачепила насамперед ті ділянки, що пов'язані з «жіночою» проблематикою. В сучасній україністиці спостерігаємо парадоксальне явище: з одного боку, формальне визнання та повсюдне наголошення особливої ролі та місця жінки в українській сім'ї, громадсько-політичному житті, ба, навіть в історії України, оспівування українських «мадонн» різного ґатунку та чи не тотальне поклоніння Матері та Материнству; з іншого – цілковита відсутність ґрунтовних досліджень відповідних аспектів традиційної культури. Жінка в українців вважається темою сакральною, відтак – табуованою. Та чи на користь це самим українцям? Міф про «Українську Жінку», цей колаж гіпертрофованих літературних образів, історичних легенд та ідеологічних гасел (з незначною домішкою історичної правди) навряд чи може заповнити існуючу досі лакуну в соціальній історії України та задовольнити запити серйозного вченого-україніста.

Неоромантична ідеалізація історичного минулого та традиційного укладу життя, що охопила всю українську людність у перші роки незалежності (у контексті «національного відродження» української етнокультурної спільноти), стала також чи не найприкметнішою рисою діяльності жіночих організацій, що виникли та почали діяти у цей час. Болісна та деструктивна, амбівалентна співприсутність в одному й тому ж полі жіночої свідомості консервативних (традиційних) та модерних (феміністичних) аспектів жіночої ідеології спричинила кризові явища в українському жіночому русі, спровокувавши, водночас, і внутрішні конфлікти на особистісному рівні. Характерно, що антиномічність цих двох векторів не усвідомлювали (аж до 1997-1998 рр.!) навіть лідери деяких жіночих організацій. Спроби ж синтезу ретроспекціонізму та фемінізму виявились, як і слід було очікувати, нерелевантними і на теоретичному, і на практичному рівні. Це, зі свого боку, неминуче спричинило прискорення процесу увиразнення та уточнення ідеологічних преференцій окремих жіночих груп і дало поштовх до певної спеціалізації окремих організацій та структуризації українського жіночого руху. Через це зосередження зусиль жіноцтва навколо розробки та впровадження дієвого механізму реального забезпечення рівних можливостей чоловіків та жінок відбулося зі значним запізненням.

Авторську класифікацію та аналіз головних тенденцій розвитку сучасного жіночого руху в Україні подано у підготованому Л. Смоляр розділі «Самоорганізація жінок та відродження жіночого руху в Україні». Безперечно, певна відстороненість дослідниці від безпосередньої участі у масових жіночих громадських організаціях та акціях сприяла об'єктивності висвітлення проблем, формуванню панорамного бачення феномена «українського жіночого руху» в діахронії та синхронії. Проте і в цьому розділі натрапляємо на деякі недоречності. Так, викликає запитання спосіб класифікації жіночих організацій, де до числа «традиційних» (тобто орієнтованих здебільшого на традиційні етнокультурні цінності, норми та взірці), поруч із «Союзом Українок», «Жіночою Громадою» та «Всеукраїнським Жіночим Товариством ім. Олени Теліги», знаходимо також і «Спілку Жінок України», яка, як відомо, є правонаступницею «Жіночих Рад» радянської доби і, попри активну боротьбу за тендерну рівність у соціально-економічній сфері, жодною мірою не причетна до ідей «національного відродження». Не зовсім доцільним є, як на нашу думку, й розмежування «організацій ділових жінок» та «професійних жіночих організацій» (останні чомусь віднесені до групи «організацій феміністичної орієнтації»).

Очевидно, саме недостатня структурованість жіночого руху та порівняно низький рівень спеціалізації окремих жіночих осередків спричинили відсутність в їх класифікації окремо виділених підгруп «науково-дослідницьких центрів», «політично-орієнтованих груп», «інформаційно-консультативних центрів», «юридично-правових осередків», «молодіжних організацій» тощо, що увиразнило б і масштаби, і загальну спрямованість жіночої громадської активності.

Авторка звертає увагу на загалом низький рівень жіночої свідомості в нашому суспільстві, побутування негативних настанов та викривлених уявлень стосовно ідей фемінізму, глибоку закоріненість традиційних гендерних стереотипів. Усе це звужує соціальну базу жіночого руху та, відповідно, зменшує силу його впливу на суспільно-політичні процеси. Попри це під час аналізу головних завдань жіночого руху все ж не зроблено наголос на необхідності використання активних форм впливу на суспільну свідомість (через ЗМІ, підручники та навчальні курси, поп-культуру та художню літературу) з метою трансформації, чи то радше модернізації повсякденних стереотипів фемінінності/маскулінності.

* * *

На особливу увагу заслуговує друга, довідкова, частина, яка містить два розділи – біографічний та бібліографічний довідники. Щодо біографій – то це лише короткі історичні нариси про життя та діяльність жінок, котрі посіли певне місце в українській історії та культурі завдяки власним фаховим здобуткам, творчості, громадсько-політичній активності. Великий перелік імен репрезентує той історичний відтинок, з яким сучасні вчені пов'язують генезу та становлення української нації. Природно, що обсяг інформації про окремих діячок суттєво різниться, тексти ж більшості вміщених у цьому розділі статей дослівно повторюють їхні відповідники з «Енциклопедії Українознавства» (за редакцією В. Кубійовича), що, власне, й зумовило головну ваду згаданого видання – певну «застарілість» даних (хоча б у тому, що стосується інформації про смерть чи найновіші досягнення певних осіб). Проте вже сам факт подання цього окремого переліку імен знаних українок, на нашу думку, обеззброює всіх тих, хто ще й досі мав сумніви щодо здатності жінки увійти в історію нарівні з чоловіком.

Хочеться також сподіватись, що цілковита відсутність у цьому розділі імен наших сучасниць (за винятком хіба що Марти Богачевської-Хом'як та Ліни Костенко) – то свідомий і серйозно обґрунтований авторський вибір. Не варто, мабуть, доводити, що Слава Стецько, Соломія Павличко, Сюзанна Станік (як і безліч інших жінок) не лише суттєво прислужились Україні загалом, але також справили вагомий вплив і на розвиток жіночого руху, і на поступ феміністичного дискурсу як ідеї і як практики. Видання ж окремої книги – збірки більш докладних життєписів найвизначніших діячок жіночого руху в Україні (а це, як нам відомо, у найближчих планах авторського колективу) стане, поза сумнівом, справжнім посібником з «прикладного» фемінізму – фемінізму як способу практичної побудови власне жіночої тендерної ролі.

Бібліографічний довідник складається з декількох розділів, кожен з яких пропонує читачеві перелік праць та публікацій щодо «жіночої» проблематики в конкретну історичну добу. Слушним і доречним видається виокремлення періоду Київської Русі, часів козаччини та Польсько-Литовської держави, ХІХ – початку ХХ ст. Дещо незвичним, однак цікавим і досить вираженим ходом є подання окремим блоком літератури про «Жінок в період Центральної Ради та національних змагань за українську державність (1917-1921)», а також відмежування матеріалів про Перший Всеукраїнський жіночий конгрес (1934).

Не зовсім обґрунтованим, на наш погляд, є розподіл матеріалу на такі окремі параграфи, як «Жінка в Радянській Україні» (охоплює період до 1940 р.) та «Жінка 40-80-их років»: чи то так вже докорінно змінився стан і статус українського жіноцтва після Другої світової війни? Тим паче, що практично всі публікації того періоду мають невелику наукову вартість (через свою заідеологізованість і сумнівну достовірність статистичних даних).

Розповсюджену тезу про відсутність наукових досліджень та відповідних публікацій щодо сучасного статусу українки та розвитку жіночого руху у 80-90-х роках спростує чималий перелік праць українських дослідників цієї царини. Вартість цієї частини бібліографічного розділу важко переоцінити, оскільки саме вона дасть змогу зорієнтуватись щодо стану тендерних досліджень у сучасній Україні, головних напрямків розвитку та ключових проблем новітньої української фемінології. А неповнота поданого бібліографічного переліку (тобто відсутність у ньому вказівок на деякі нещодавно видані праці, що так чи інакше стосуються українських жіночих студій) є, мабуть, не стільки наслідком недбалості авторів (у цьому якраз важко засумніватись), скільки віддзеркаленням того прогресуючого катастрофічного стану у галузі дистрибуції наукової продукції та інформації, що його ми з прикрістю спостерігаємо упродовж останніх років. До слова, сама книга «Жіночі студії в Україні» стала бібліографічною рідкістю ще у момент її видання: кількасотенний стартовий наклад, по суті, унеможливило вільне придбання книги зацікавленими читачами, марно сподіватись віднайти видання у бібліотеках.

* * *

Серйозне осмислення проблематики жінки в українському суспільстві та культурі загалом є необхідним кроком нашого поступу на шляху побудови справді демократичного громадянського суспільства в Україні. «І саме дослідження жіночої історії, – як слушно зазначено у передмові до цієї книги, – дозволить дати відповідь на питання, чи можливий в Україні перехід до демократії, чи здатні ми сприйняти і засвоїти ідеали, цінності і норми демократії». Жінка була і залишається дієвим чинником реінтеграції української етнокультурної спільноти, її суспільний статус – показник ступеня розвитку самого суспільства. Традиційно жінка посідає одне з найвагоміших (у функціональному сенсі) місць у структурах життєдіяльності українського етносу, постає щонайдієвішим суб'єктом, носієм і транслятором традиційної етнокультурної інформації, зокрема – системи цінностей та соціокультурних норм.

Використання потенціалу українського жіноцтва стане одним з рушійних чинників етнокультурного та етнопсихічного самовідтворення української нації. Та цей процес буде поверховим і неповним без глибокого вивчення та неупередженого наукового аналізу місця та ролі жінки в усіх ділянках української культури. Позбавлене ідеологічних шор (як нігілістичних, так і неоромантично-ретроспекціонієтських) системне дослідження статусу, функцій, соціальних ролей жінки в українській сім'ї та суспільстві, змісту та особливостей українського етнокультурного стереотипу фемінінності, специфіки внутрісімейних процесів соціалізації (енкультурації) дівчаток дасть змогу не лише достовірніше реконструювати цілий комплекс явищ традиційної української культури у їх цілісності та взаємозв'язках, але й використати критично переосмислені відповідні знання про наше історичне минуле для зміцнення ідейно-теоретичних засад сучасного жіночого руху та сприяти становленню новітніх наукових студій над українським жіноцтвом нашої доби.

На часі – відмова від андроцентричного підходу в аналізі всіх етнокультурних феноменів та процесів, від біологічно-натуралістського бачення функцій та ролей жінки у суспільстві та сім'ї. Настав час розпочати системне, всебічне, інтегральне вивчення ЖІНКИ У КУЛЬТУРІ, залучивши найефективніший науковий інструментарій усіх суспільних дисциплін та найновіші теоретико-методологічні розробки світової соціологічно-антропологічної думки. У такому контексті започатковане серією «Жіночі студії в Україні» серйозне осмислення проблематики жінки в українському суспільстві є необхідним кроком в напрямку інтеграції України у світовий науковий процес.

Оксана КІСЬ

-
- [1] Theories of Women's Studies // G. Bewies, R. Duelli Klein. London, 1983; Etudes féministes et anthropologie // Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie. Paris: Presses Universitaires de France, 1991. P. 275-278; *Dagenais H.* Méthodologie féministe et anthropologie: une alliance possible // Anthropologie et sociétés. 1987. № 11. P. 19-44; *Moore H.L.* Feminism and anthropology. Cambridge-Oxford: Polity Press, 1988 та ін.
- [2] *Mathieu N.-C.* L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologie du sexe. Paris: Côté-Femmes, 1991. P. 78-79.
- [3] *Humm M.* Słownik teorii feminizmu. Warszawa, 1993. S. 71-73.
- [4] *Duby G., Perrot M.* Histoire des femmes en Occident. Paris, 1991. Vol. 1-5.
- [5] *Зленко В.* Історія феміністичного руху: Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей. Київ, 1998; *Лавриненко Л.В.* Тендерні дослідження в соціології. Програма лекційного курсу. Київ, 1998; *Чухим Н.Д.* Вступ до теорії фемінізму: Програма лекційного курсу. Київ, 1998.
- [6] Див. також: *Кісь О.* Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах // Народознавчі зошити. 1997. № 4. С. 253-263.
- [7] Див. також: *Гошко Ю.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. Львів, 1999.
- [8] Etudes féministes et anthropologie // Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie. Paris: Presses Universitaires de France, 1991. P. 275-278.